TUTDI ATTOR NAZMIDIN OLAMNI BUTKUL ATRI ISHQ...

Shodiyor Ergashev
Farg‘ona Davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: djurayevmabruk@gamail.com

Annotatsiya. Bu maqolada Shayx Fariduddin Attorning badiiy adabiyotdagi Ishq mavzusi va uning poetikasiga qo‘shgan beqiyos hissasi yuzasidan fikr yuritilgan. Maqolada Shayx Fariduddin Attor asarlarining ilohiy ishq va ma’rifat mavzusiga nechog‘lik daxldorligi, uning ishq poetikasi qanchalik o‘zini namoyon etganligi borasidagi xulosalar havola qilingan. Ayniqsa, uning “Mantiq ut-tayr” dostoni tarkibiga kirgan “Shayx San’on qissasi”da ilohiy ishqning talqini qay darajadaligi ochiqlangan.

Kalit so‘zlar: *Shayx Fariduddin Attor, ishq poetikasi, manbalar, doston, tasavvuf, ilohiy may, nazm, poetika, uslub, atir, sukr, allegoriya, ramz.*

Abstract. This article discusses the invaluable contribution of Shaykh Farid al-Din ʿAttar to the theme of Love in literary art and to the development of its poetics. The study presents conclusions regarding the extent to which Shaykh Farid al-Din ʿAttar’s works engage with the themes of divine love and spiritual knowledge, and how profoundly the poetics of love is manifested in his tvorchestvo. Particular attention is given to the interpretation of divine love in the narrative of “Shaykh Sanʿān,” which forms part of the epic poem Manṭiq al-Ṭayr, where the depth and intensity of the portrayal of divine love are clearly revealed.

Key words. *Shaykh Farid al-Din ʿAttar, poetics of love, sources, epic poem, Sufism, divine wine, poetry, poetics, style, perfume, intoxication, allegory, symbol.*

Hazrat Alisher Navoiy bolalik chog‘laridanoq Shayx Sa’diyning “Guliston”, “Bo‘ston” asarlari qatori Shayx Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoniga cheksiz mehr, muhabbat qo‘ygan. Uning ota-onalari bola Alisherdagi xayolparastlikdan xavotir olib, kitobni o‘qishni taqiqlab qo‘yganlar. Ammo bu paytda bola Alisher mazkur dostonni xayolida to‘la qayta tiklab, yoddan muttasil qaytarib yurgan. Biroq bu kabi doston yozish unga umrining oxirida nasib etgan - 1499-yilda Shayx Fridiidin Attorga tatabu’ qilib “Lison ut-tayr”ni yaratdi. Doston muqaddimasida shoir ushbularni deydi:

Munchakim nazm ichra qildim ishtig‘ol,

Xotirimdan chiqmas edi bu xayol.

Kim bu daftarg‘a berib tavfiq Haq,

Tarjima rasmi bila yozsam varaq...

Oltimishqa umr qo‘yg‘onda qadam,

Qush tilin sharh etgali yo‘ndim qalam [1, 163].

Ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiyning tarkimayi holida Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr”ini 5 yoshlarida yod olgani, o‘qib va uqib bo‘lgani haqida ko‘p gapirilgani bejiz emas ekan. Oradan ellik besh yil o‘tib, Navoiy qushlar tili bilan aytilgan bu dostonni turkiy tilda jarangvor qilgan. Va tabiiyki, Shayx San’on qissasiga ham Attor ruhidan bahra olib yondashgan va ustozning “chizgan chizig‘i”dan

tamomila chetga chiqib keta olmagan. (Hazratning o‘zlari bu doston tarjima rusumida yozildi degani bilan, Y.E.Bertelsning ta’kidlashicha, Navoiyning “Lison ut-tayr” asarini tarjima deb bo‘lmaydi. Bu asarning ta’lifi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi va Attorning “Mantiq ut-tayr”idan ayrim jihatlari bilan ustunroq bo‘lib chiqdi. Navoiy agar oddiy tarjimani orzu qilgan bo‘lsa-da, muhit va zamon ta’siri bilan uning rejasi nisbatan o‘zgarib, yaxshigina original asar paydo bo‘ldi. Bu bilan Attor asarining qiymati pasaydi, demoqchi emasmiz. Lekin Navoiyning asari maqsadli mohiyati jihatidan o‘ziga xos bo‘lib chiqqan [6; 23]. Alisher Navoiy Attor dostonining sujetini to‘la saqlagan holda, ayrim o‘rinlarda masalaga kengroq va chuqurroq yondashganligining shohidi bo‘lish mumkin.

Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiy dostonlarida “Shayx San’on qissasi”ning mazmuni bir qadar yaqinlashib boradi. Har ikkala muallif Shayxning tarso qizini qay yo‘sinda ko‘rganliklari va oshiqi beqaror bo‘lganliklarini izchil asoslab beradilar va sujetning ana shu nuqtasida yakranglik yuzaga keladi. Bundan tashqari, har ikki muallif tarsobachani ta’rif va tavsif etishda Sharq she’riyatida an’anaga aylangan usullardan zarracha chekinmaydilar – mubolag‘aviy tasvir yo‘lida bardavom bo‘ladilar.

Sharq adabiyotida bir qator adiblar majoziy usulda asarlari bitgani ma’lum. Bu asarlarga qushlarni (yoki boshqa jonzotlar, narsalarni) timsollar qilganlari holda, o‘sha davr mafkurasi va ma’naviyatida shakllanib borayotgan falsafiy oqim - so‘fiyona g‘oyalarni targ‘ib qilishga harakat qilganlar. Ibn Sino, Imom G‘azzoliy, Shahobiddin Suhravardiylarning “Tayr” qissalari majoziylik xususiyatiga ko‘ra yaqinlik kasb etadi. Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning qushlar haqidagi dostonlarining sarchashmalari sifatida yuqorida tilga olingan asarlarni ko‘rsatgan holda, Fariduddin Attor va Alisher Navoiy masnaviylari syujeti va g‘oyalar oqimida yangilanishlar ko‘p ekanini e’tirof etish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning dostonlarida psixologizm va ramziylik yetakchi o‘ringa ko‘tariladi hamda har ikki adib jon qushining mantiqi rozi orqali tasavvufdagi kamolot bosqichlari va undagi riyozatlarni qalamga oladi, yo‘lchilarning ruhiyati va ishtiyoqidagi ajib evrilishlarni alohida hikoyatlar vositasida berishga harakat qilganlar.

4. Shayx Fariduddin Attor dostoniga Alisher Navoiy masnaviysi tatabbu’ligi masalasi anchadan buyon ilmiy jamoatchilikning bahsu munozaralariga sabab bo‘lib kelayotir. Alisher Navoiy o‘z dostonini tarjima deb atagan bo‘lsa-da, bu asar bir qator o‘ziga xosligi bilan originallik kasb etadi. Bu holat Shayx San’on qissasida ham qisman ko‘zga tashlanadi. Y.E.Bertelsning doston haqidagi fikrlarida kelib chiqib, “Lison ut-tayr” va unga kirgan”Shayx San’on qissasi”ni original asar sifatida, buyuk Navoiy mahoratining xos nishonasi sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Shayx Fariduddin Attor o‘z dostonini forsiy tilda yozib, “Shayx San’on qissasi”ni mukammal badiiy-irfoniy asar darajasiga ko‘targan bo‘lsa Alisher Navoiy turkiy tilda uni yanada mukammal, badiiy jihatdan pishiq asar darajasiga ko‘tara oldi. Qissa matnida sujetning o‘zagini saqlagan holda, uni yangidan-yangi tashbehlar bilan boyitdi. Ayniqsa, “tarsobachayi ofoqso‘z” tavsifida badiiy bo‘yoqlarni mo‘l-ko‘l ishlatdi, timsollarning ruhiy holatlarni chuqur tahlil qila bildi. Shayx San’on va uning muridlari, ayniqsa, piri komil darajasiga yaqin bo‘lgan muridining Shayx San’onni qaytarish yo‘lidagi say’-harakatlari, boshqa muridlarning bu murid dashnomlaridan so‘ng xatoga yo‘l qo‘yganliklarini anglab yetishlari tasavvuf hamda muallifning pir va murid odoblari xususidagi qarashlariga mos tushadi.

Faqir Tayronning “Shayx San’on” dostoni garchi xalq og‘zaki ijodi dostonlari singari to‘rtliklar shaklida, oddiy xalqning tushunishi oson bo‘lishini ko‘zlab yozilganligi bilan Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning dostonlaridan farqlanib turadi. Yana bir farq voqealarning arabzamin va gurjizaminda sodir bo‘lishi, gurji qizi tarsobachaning ochiq-sochiqligi va boshqa xislatlari Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning ta’liflaridan farq etib turadi. Shuningdek, Faqir Tayron Shayxni yana o‘z holiga qaytarishda faol bo‘lgan donishmand muridni Attor deb ataydi. Bu holat Faqi Tayronning Shayx Fariduddin Attorning dostoni va tabiiyki, “Shayx San’on qissasi”dan boxabarligidan darak beradi.

9. Husayn Jovidning “Shayx San’on” dramasi Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiylarning dostonlarida talqin etilgan voqealar mazmunidan va qahramonlar soni, yoshi, ishtirokchilarning ko‘pligi, ularning replikalari, dramaturgning remarkalari, voqealar sodir bo‘lgan joy personajlarning replikalarda tavsif qilinishiga ko‘ra tubdan farq qiladi. Qolaversa, Qur’onni kuydirish epizodi, jurmonalarga ham o‘rin berilmagan. Dramaturgiya talablaridan kelib chiqib, bir qator yangiliklar kiritilgan. Yaqinlik talqin va targ‘ibda, qahramonlar siyrati tavsifida namoyon bo‘ladi.

10. Demak, to‘rtala asardagi mushtaraklik umuman olib qaralganida quyidagilarda namoyon bo‘ladi: a) to‘rtala asarning sujetida ayni o‘xshashliklar sezilib turadi. Bu o‘xshashliklar asarlarda voqelik Makkayi mukarramada boshlanganligida, Shayx San’onning piri komil ekanligining ta’rifida, to‘rtala asarda ham tush epizodining mavjudligida, Shayxning hijratida, Tarso qizning vasli umidida bir oy uning eshigi ostonasida hajr chekkaligida, so‘nggina tarso qizi bilan uchrashuvida, muridlar bilan savol-javoblarda, shart va jurmonalarda, Shayx San’onning mast-u mustag‘riq bo‘lib, tarsoqiz visoli umidida shart va jurmonalarni bajarib xor-u zor bo‘lishida, bu sharmandalikdan muridlarning nomus qilishlarida, San’onning eng yaqin muridining safardan qaytishi va muridlarga dashnom berishida, Rumga borib, Shayxni o‘z holiga qaytarishida, tarsoqizning musulmonchilikni qabul qilishi, va alal oqibat, ikkalasining jon taslim qilishida ko‘zga tashlanadi;

b) asosiy tafovutlar: Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiyning qissalari masnaviy usulida yozilgan bo‘lsa, Faqir Tayronning dostoni xalq og‘zaki ijodi asarlariga xos to‘rtliklar shaklida, Husayn Jovidning asari drama shaklida bitilgan; Ibn Saqqoning ta’rifi va tavsifi Attorda o‘nta masnaviyda, Alisher Navoiyda o‘n bitta masnaviyda berilgan bo‘lsa, Faqir Tayronda o‘n beshta prolog bilan qo‘shib hisoblaganda, jami qirq ikkita to‘rtlikda berilgan; Husayn Jovidda Shayx Azro tilidan Shayx San’on haqida ma’lumot beriladi. Uning Turon farzandi ekanligi aytiladi; Shayx San’onning muridlari Attor va Navoiyda to‘rt yuzta deb ko‘rsatiladi. Faqir Tayronda besh yuzta deyiladi. Faqat Navoiyda bu muridlar Junayd Bag‘dodiy va Boyazid Bistomiyga tenglashtiriladi. Attor va Navoiyda San’onning xos muridining nomi aytilmaydi, Tayronda Attor deb tilga olinadi; Shayx Fariduddin Attorda San’on tarso qiz bilan bog‘liq tushni dayr fonida ko‘radi, Navoiyda muttasil bir necha kun aynan bir tushni ko‘radi va o‘ngida ham, tushida ham shu tush og‘ushida bo‘ladi. Faqir Tayron asaridagi tush bilan Attor va Navoiylarning tushi talqinida ham farq mavjud. Faqir Tayron asaridagi tush tasvirida Shayx tushidayoq tarsoqiz uzatgan mayni ichadi va tarso qizining husnu jamolini ko‘rib oshiqi beqaror bo‘ladi. Husayn Jovid ham tush epizodini boshqacharoq yo‘sinda beradi; Shayx San’onning uchrashuvi Attor va Navoiyda Rum diyorida sodir bo‘lsa, Tayronda va Jovidda Gurji o‘lkasida yuz beradi; Attor va Navoiyda shart va jarimalar tarsoqiz tilidan aytilsa, Jovidda pop tilidan aytiladi va hokazo.

“Shayx San’on qissasi” yuzasidan keltirilgan dalillar, uning haqiqatan ham sayyor sujet namunasi ekanligi, qiyosiy adabiyotshunoslik predmetiga to‘la mos kelishi bu asarning tadqiq qilish to‘g‘ri yo‘l ekanligini tasdiqlaydi. Qissa mualliflarining turli zamon va makonlarda yashaganliklari, har bir zamon va makonning o‘z muhri bo‘lishi har bir davrning o‘z qarashlari, har bir muhitda qaror topgan tendensiyalar bo‘lishini ko‘rsatadi. Qissalarning shakllaridagi o‘xshashlik va noo‘xshashliklar esa asarlar tagma’nolaridagi g‘oyalar oqimi, qahramonlarning hayotiyligi, Ishq konsepsiyasining bu asarlarning barcha hujayralariga singib ketganligini to‘la dalilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги НМБ,1991.

2. Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат // Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплам. 20 томлик, 17-том. – Тошкент, Фан, 2001.

3. Аттор Фаридуддин. Мантиқ ут-тайр (Жамол Камол таржимасида) – Тошкент, Фан, 2006.- Б.106.

4. Абдураҳмон Ж. Нафаҳот ул унс. Тошбосма. Матбайи Ҳайдари Ҳиндустон. Соли 1269 ҳижри`.Саҳ. 333.

5. Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили (Фаридуддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари мисолида). Филология фанлари номз. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссер.- Тошкент, 2001.

6. Факи Тейран. Шейх Санъан.(критический текст, перевод, примечания, и предисловие М.Б.Руденко)- Москва, Наука, 1965. – Стр.31.

7. Энциклопедияи адабиёт ва санъати точик. Душанбе, 1988, Чилд I.

8. Қосимов А. Қиёсий адабиётшунослик. – Тошкент, Академнашр, 2021.

9. Қуръони карим. Матн, таржима, шарҳ. – Т.: Ислом университети нашриёти, 2000.

10. Obidjonova M. Ingliz va o‘zbek adabiyotida ilmiy fantastikaning narratologik asoslari. Filologik komparativistika va tarjimashunoslik masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari, 2025.